

Izvirni znanstveni članek/1.01

Natalija Vrečer

ALI JE KONCEPT ČLOVEKOVIH PRAVIC RELEVANTEN ZA ANTROPOLOGIJO?

*Primer beguncev in begunk v Sloveniji**

Upoštevanje človekovih pravic je pomemben pokazatelj stopnje procesov demokratizacije, ki so del sodobnih transformacijskih

procesov v Srednji in Vzhodni Evropi. V pričujočem prispevku me bo zanimalo, kakšen je odnos antropologije kot discipline do koncepta človekovih pravic. Ker se skozi zgodovino spreminja, bom predstavila kratko genezo tega odnosa. Moja teza je, da je proces učenja obojestranski. Ne le, da je koncept človekovih pravic uporaben za antropologijo, temveč nudi tudi antropologija pomembna spoznanja za razvoj koncepta človekovih pravic.

Koncept človekovih pravic v obdobju sodobnih transformacijskih procesov v Sloveniji pogosto omenjajo, prav tako tudi v drugih državah Srednje in Vzhodne Evrope, zlasti v zadnjem desetletju. Upoštevanje človekovih pravic je namreč pomemben pokazatelj stopnje procesov demokratizacije, ki so del

omenjenih transformacijskih procesov. Zlasti je pomembno, da koncept človekovih pravic upoštevajo pridružene članice, ki želijo postati del Evropske unije. Človekove pravice so namreč vrednota, katere stopnjo upoštevanja opazujejo v praksi, kot spremljajo vključevanje tega koncepta v pravne norme.

V prvem delu pričujočega prispevka me bo zanimalo, kaj imamo v mislih, ko govorimo o človekovih pravicah. Ker so mnenja glede koncepta človekovih pravic deljena, ne le v slovenski javnosti, temveč tudi v stroki ter v zgodovini stroke v tujini in ker še nisem zasledila, da bi kdo o tem pisal, se mi je zdelo potrebno, da vključim tudi zgodovino odnosa antropologije kot discipline do koncepta človekovih pravic in sodobne poudarke. Da zadeva ne bo ostala zgolj na abstraktnem nivoju, bom v tretjem delu ilustrirala uporabo koncepta človekovih pravic v antropoloških raziskavah o begunstvu, ki jih izvajam od leta 1992.

Teza mojega prispevka je, da je proces učenja obojestranski, ne le, da antropologija kot disciplina lahko opozarja na pomembne pomanjkljivosti koncepta človekovih pravic, temveč tudi koncept človekovih pravic nudi pomemben izziv za antropologijo. Zlasti so ta spoznanja pomembna za antropološko disciplino pri redefiniranju njene vloge v obdobju pospešene globalizacije. Neodkrita predindustrijska plemena so namreč vedno redkejša, kot tudi tista ljudstva, ki se jih je globalizacija dotaknila v manjši meri. Poleg tega so se pripadniki in pripadnice iz nekaterih predindustrijskih družb že pritoževali nad antropologi in antropologinjami, ki jih jemljejo zgolj kot akademski subjekt in niso naklonjeni razvoju njihovih družb. Menim, da je lahko koncept človekovih pravic uporabno orodje pri dviganju kvalitete življenja v družbah in kot tak zlasti uporaben za humanističnega in družboslovnega raziskovalca/raziskovalko, ki se spopriema s sodobnimi družbenimi problemi.

Pričujoči prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta, ki ga je finančno podprla Fundacija Open Society Institute v letu 2000

Vsebina koncepta človekovih pravic

Nanaša se zlasti na tiste pravice, ki so zapisane v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah iz leta 1948. Da sta avtorja omenjene deklaracije dva juda, ki sta preživela holokavst, seveda ni naključje, saj sta med drugo svetovno vojno dodobra okusila pomanjkanje ustreznega človekovega vedenja in pomembnih vrednot, ki zadevajo medčloveške odnose. To praznino sta poskusila zapolniti s Splošno deklaracijo o človekovih pravicah. Naj naštejemo nekatere: vsa človeška bitja so rojena svobodna, enakopravna, imajo pravico do človeškega dostojanstva in človekovih pravic, pravico do življenja, svobode in varnosti, nihče ne sme biti izpostavljen mučenju, nečloveškemu in ponižujočemu ravnanju ali kaznovanju, vsi ljudje so pred zakonom enaki. Obstaja pravica do svobode gibanja, pravica do dela in pravične nagrade, pravica do državljanstva, do osebne lastnine, svobode misli in izražanja, izbire religije, do iskanja azila, svobode pred suženjstvom, do socialne varnosti, do socialnih, kulturnih in ekonomskih pravic, pravica do počitka, prostega časa, izobraževanja itd. Splošno deklaracijo o človekovih pravicah pomembno dopolnjujeta Mednarodni sporazum o civilnih in političnih pravicah ter Mednarodni sporazum o socialnih, ekonomskih in kulturnih pravicah ter na regionalnem nivoju Evropska konvencija o človekovih pravicah.

Teoretiki človekovih pravic zagovarjajo njihovo univerzalnost; vsakdo ima namreč pravico do njih. Ker izhajajo iz domneve o skupnih potrebah in interesih človeštva, predpostavljajo tudi določeno skupno človeško naravo. To pa je tudi trditev, ki so ji antropologi in antropologinje najbolj nasprotovali in mnogi ji še danes. V antropologiji so namreč več pozornosti posvečali razlikam kot podobnostim. Le psihološka antropologija kot poddisciplina in redki posamezniki so poskušali videti oboje: podobnosti in razlike. Poleg tega koncept človekovih pravic vsebuje humanistične vrednote liberalne tradicije moderne zahodne kulture, ki so izrazito individualistične in antropocentrične. Mnogi kulturni relativisti so mnenja, da te politične vrednote niso univerzalne, kot jih poskuša predstaviti veliko zagovornikov koncepta človekovih pravic.

Antropologija kot disciplina in človekove pravice

Odnos antropologije kot discipline do človekovih pravic se skozi zgodovino spreminja.

Herskovits je izoblikoval stališče Ameriške antropološke zveze že leta 1947. Zavzel je radikalno relativistično pozicijo. V skladu z Boasovo tradicijo je gledal na človekove pravice kot na "etnocentričen podaljšek absolutističnih zahodnih vrednot" (Wilson 1997, 2). Kultura je bila postavljena kot najvišja etična vrednota, ki sama določa moralna pravila in ne neke univerzalistične moralne vrednote, kot so na primer človekove pravice. Kritikov Herskovitsove pozicije je

bilo več (na primer Barnett, Steward, Washburn), Wilson pa mu očita prevelik "kulturni optimizem", saj je Herskovits menil, da lahko v primeru slabega političnega sistema kulturne vrednote ponovno vzpostavijo družbeni red. Po mnenju Wilsona (1997, 2) je druga svetovna vojna s holokavstom, ki so ga povzročili nacisti, dokaz, da kulturne vrednote same niso preprečile tretjega rajha. Ravno nasprotno – med drugo svetovno vojno je prišlo do izraza dejstvo, da lahko določene kulturne prakse celo pospešijo kruta in nehumana dejanja. Kulturne vrednote o antisemitizmu so namreč v Evropi povzročile genocid.

Diskusije o univerzalizmu in relativizmu na področju človekovih pravic so pogoste še danes, pa ne le med antropologi in antropologinjami, temveč tudi med teoretiki, ki se s področjem človekovih pravic ukvarjajo z zornih kotov drugih disciplin (glej, na primer, Vincent 1986). Sodobne antropološke debate pa se zlasti osredotočajo na vlogo kulture v razmerju do univerzalizma in relativizma. Mnogi želijo preseči omenjeno dihotomijo. Pomemben predstavnik te perspektive je Wilson (1997), ki poskuša upoštevati sodobne teorije o kulturi hkrati z empiričnimi opazovanji globalizacije človekovih pravic. Po avtorjevem mnenju oba, univerzalizem in relativizem, nekaj nudita etnografu. "... zaradi univerzalizma so primerjave sploh možne, relativizem pa poudarja kontekste in s tem omogoča senzitivnost na različnost" (Wilson 1997, 3). Zdi se mu pomembno, da se osredotočimo na pomen in uporabo človekovih pravic.

Dandanes je globalizacija zahodnih vrednot, pred katero je svaril Herskovits in ščuval antropologe in antropologinje proti njej, nekaj vsakodnevnega. To je seveda postalo jasneje zlasti v devetdesetih, ko meje kulturnih svetov niso določene z državnimi mejami in nimamo več opravka z izoliranimi enotami, temveč z odprtostjo in migracijami. Številne organizacije, ki promovirajo človekove pravice, tvorijo eno izmed globalnih mrež, po kateri se povezujejo družbe v svetu (Wilson 1997, 10). Amnesty International je ena izmed vodilnih nevladnih organizacij na tem področju, koncept človekovih pravic pa promovira tudi vedno več nacionalnih nevladnih organizacij po svetu.

Wilson šteje človekove pravice "za enega izmed utopičnih idealov, ki so še ostali" (1997, 1). Pravi, da človekove pravice niso proizvod družbenih odnosov, temveč so v teh odnosih imanentne, locirane na dveh področjih družbenega: na področju agensa in moči. Relacije moči pa so tema, ki bi se ji antropologija morala več posvečati, kot je zapisal že Barrett leta 1984. Ta kanadski antropolog meni, da ni dovolj, da ščitimo marginalizirane kulture in se osredotočamo zgolj nanje, saj so te vedno odvisne in v odnosu s tistimi strukturami, ki imajo moč. Tako bi antropologi in antropologinje več prispevali k razkrivanju struktur moči v družbi. Menim, da povezava antropologije s področjem človekovih pravic ta cilj že pomaga uresničevati.

Nekaterim v naši stroki, doma in v tujini, so ideje svobode in kvalitete življenja, povezane človekovimi pravicami, blizu in se jim zdi omenjeni koncept pomemben in učinkovit. Slednjim se pridružujem, čeprav menim, da mora ostati koncept človekovih pravic

odprt in mora dopuščati tudi redefinicije, kar nudijo prav druge kulture. Veliko prispeva prav antropologija, kot so opozarjali v Ameriški antropološki zvezi leta 1999, ko so redefinirali svoje stališče do koncepta človekovih pravic.

Begunci, begunke in človekove pravice

14. člen Splošne deklaracije o človekovih pravicah pravi, da ima "vsak pravico, da išče in uživa v drugih državah zatočišče pred pregonanjem". Kljub temu je trend v Evropski uniji v devetdesetih letih zapiranje meja pred prihajajočimi begunci in begunkami, še zlasti pred tistimi, ki ne pripadajo Evropski uniji. Problem je namreč že v tem, da ima vsak pravico, da išče in uživa azil, ni pa zagotovljene pravice, da azil tudi dobi. Prav tako je iz medkulturnih raziskav razvidno dejstvo, da so beguncem in begunkam pogosto kršene človekove pravice v državi gostiteljici, tudi če azil dobijo (prim. Krulfeld in MacDonald 1998, 1).

V Sloveniji živi trenutno še 2870 bosanskih beguncev in begunk. Spomladi 1992 je bila ta številka največja, približno 45.000. Polovica jih živi v zbirnih begunskih centrih, polovica pa je nastanjena zasebno. Bosanski begunci imajo pravnoformalni status oseb z začasnim zatočiščem. Tak status je imelo tudi 1500 kosovskih beguncev in begunk, vendar jim je junija 2000 potekel, in so se morali vrniti na Kosovo. Točno število tistih, ki so še ostali, ni evidentirano, saj MNZ in Urad za priseljevanje in begunce ne vodita več podatkov o njih, odkar so ostali brez statusa.

Situacija bosanskih beguncev in begunk je zlasti neugodna in nehumana, saj sta jim že osem let v Sloveniji kršeni dve temeljni človekovi pravici: pravica do dela in pravica do enakopravne vključenosti v socialno in kulturno okolje države, v kateri živijo. Drugo ime za slednjo je integracija. V Sloveniji torej lahko govorimo o odsotnosti integracije, z izjemo delne integracije otrok, ki se lahko šolajo. Ker ni omogočena integracija družin, so večje medgeneracijske razlike med člani družine, kot so bile v Bosni in Hercegovini oziroma kot so značilne za slovenske družine.

Etnografska analiza njihovega vsakdanjega življenja je pokazala, da kršenje omenjenih človekovih pravic bosanskih beguncev in begunk veča razlike med spoloma, saj se zlasti moški pogosto znajdejo v identitetnih krizah, ker so izgubili svojo vlogo glavnega prinašalca denarja v družini, medtem ko se v skladu s patriarhalno tradicijo težje prilagajajo na novo samostojnost žena. Te namreč poskušajo preživeti v begunstvu tudi tako, da mnoge prvič opravljajo začasna dela. Največkrat so to občasna gospodinjstva opravila za slovenske družine. Na žalost to ne zadostuje za socialno varnost. Pri tem ne gre pozabiti, da je večina preostalih bosanskih beguncev in begunk iz ruralnega okolja Bosne in Hercegovine, kjer je bila patriarhalna tradicija bolj zasidrana kot v mestih, zato nekatere prej niso bile zaposlene. V begunstvu se torej spreminjajo medosebni odnosi na različnih ravneh.

Posledice kršenja omenjenih temeljnih človekovih pravic je zaznati tudi v dolgoletnem psihološkem stanju

vakuma, v katerem so osebe z začasnim zatočiščem že osem let brez možnosti aktivnega vključevanja v državo gostiteljico ali vrnitve v Bosno in Hercegovino, kot tudi v intenzivnejših procesih žalovanja za izgubami.

Pri opravljanju zagovorniške vloge, ki je ena izmed možnih vlog antropologov in antropologinj, sem ugotovila, da je koncept človekovih pravic pravzaprav edino orodje, ki ga lahko uporabim, ko poskušam izboljšati kvaliteto življenja omenjenih beguncev in begunk. Koncept človekovih pravic je edino, poleg etnografskih argumentov seveda, na kar se lahko oprem, ko komuniciram s strukturami oblasti. Po mojih izkušnjah torej koncept človekovih pravic pomeni pot iz indiferentnosti do informatorjev in informatork v naših prizadevanjih, da raziskave ne bi obležale le na zaprašenih policah knjižnic, zlasti še, ko imamo opravka z zelo marginaliziranimi družbenimi skupinami in sodobno družbeno problematiko.

Naj se za zaključek povrnem k naslovu simpozija Slovenska etnologija v zavesti sodobne družbe in dodam, da bo, tako menim, slovenska etnologija in antropologija toliko bolj v zavesti družbe, kolikor se bo ukvarjala s sodobnimi družbenimi problemi. Seveda za stroko niso zanimivi le sodobni fenomeni, dokler pa jih večinoma ne upošteva, se marginalizira kar sama.

Literatura

- BARRETT, Stanley R. 1984: The Rebirth of Anthropological Theory. Toronto, University of Toronto Press.
- HELTON, Arthur C. 1999: Displacement and Human Rights: Current Dilemmas in Refugee Protection, V: Nagy Boldizsar in Helton Arthur (ur.), Human Rights and Forced Displacement, vol. 1, gradivo za poletno šolo Prisilne migracije in človekove pravice: interdisciplinarni vidik, Central European University, Budimpešta, 5. 7. - 16. 7. 1999, 220-276.
- KRULFELD, Ruth M. in MACDONALD, Jeffrey L. (ur.) 1998: Power, Ethics and Human Rights: Anthropological Studies of Refugee Research and Action. New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- VINCENT R. J. 1986 (1997): Human Rights and International Relations. Cambridge: Cambridge University Press.
- VREČER, Natalija 1999: Begunci in begunke ter človekove pravice: antropološki vidik. V: Bilten Amnesty International, december 1999, let. VIII, št. 25, 9-11.
- WILSON Richard A. (ur.) 1997: Human Rights, Culture & Context: Anthropological Perspectives. London, Pluto Press.